

МЕДВЕДЕВА Н. В. Теорія архетипів К.Г. Юнга та дослідження творчого сприймання / Н.В. Медведева //

Symbolic and archetypic in culture and social relations:

materials of the IV international scientific conference on March 5-6, 2014. – Prague :

Vedeckovydavatelске centrum «Sociosfera-CZ». – С. 21-30.

ТЕОРІЯ АРХЕТИПІВ К.Г. ЮНГА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОГО СПРИЙМАННЯ

Н.В. Медведева

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, Україна

In the paper the perception problem is analyzed, different positions, definition and perception concepts in psychology are considered, basic aspects of analytic psychology are presented. The main attention is focused on a problem of the perception of the artistic informational structures. An attempt to find out common and different in modern scientific theories, particularly the creative perception conception of V.O. Molyako, and classic analytic psychology, particularly archetype theory of C.G. Jung is provided.

Keywords: *psychology, archetype, collective unconsciousness, artistic images, sensing, creative perception, art perception, perception, creativity.*

Психологія, як і будь-яка інша наука, вивчає універсальне в індивідуальному, тобто загальні закономірності. Це загальне, як правило, не лежить на поверхні, його варто шукати в глибинах. Саме цей аспект покладено в перспективу з'ясування спільного та окремого між сучасними науковими теоріями: концепцією творчого сприймання В.О. Моляко та класичною аналітичною психологією, зокрема теорією архетипів К.Г. Юнга.

Стале збільшення загального діапазону візуальної інформації абсолютно не притаманне минулим часам та є характерним атрибутом

нашого часу. Саме це, на наш погляд, визначає нагальну актуальність проведення низки теоретико-методологічних досліджень психологічних закономірностей творчого сприймання в руслі єдиної стратегіально-діяльнісної теорії творчості В.О. Моляко, зокрема, вивчення психологічних аспектів проблеми сприймання реальності. Тим більше, що безпосереднє чуттєве відображення дійсності становить основу для формування розумових процесів та має досить істотне значення для вдосконалення практичної діяльності суб'єкта. Згідно з Л.С. Виготським, «ми сприймаємо дійсність зі смисловими предметними зв'язками та відношеннями» [3, с. 231]. На жаль, реалії сучасності свідчать про насильницьке насадження ідей, міркувань, переконань, нав'язування упереджених поглядів на події зовнішніми засобами масової інформації. Повсюди нас оточують образи внутрішні та зовнішні, природні та закодовані. Ці образи такі різні: добрі, злі, спокійні, агресивні, позитивні й деструктивні. Вони оточують нас повсюди. Кожна думка, яка виникає, кожне слово, яке ми вимовляємо, неминуче породжує образ. Образи стали типовими, незважаючи на всю їхню розмаїтість. І так само стають типовими внутрішні світи людини, бо вони складаються з уже готових образів. Цікаво навіть, якщо прибрати рекламу та монітори лише в потязі метро, світ починає здаватися людині спустошеним. Технічний прогрес породжує не тільки нові, корисні людству винаходи, але й глобальну деградацію процесів мислення, сприймання тощо. Серед припущень нашого дослідження провідним є судження, що дефіцит інформації породжує її надмірність, і навпаки, надлишок інформації породжує її дефіцит. Отже, прогрес відбувається за рахунок важливих для людини речей. Саме тому, науковці наголошують на тому, що необхідно проводити сучасні дослідження проблеми сприймання, зокрема, сфокусувати увагу на вивченні його регуляторних функцій.

Є істинні і помилкові образи реальності. Людина може усвідомити реальність цього світу тільки тоді, коли в її уяві буде побудований адекватний цьому світові образ. Інакше, людина пізнає зовнішній світ всередині самої себе. Цей внутрішній образ надто наближений до реального образу, але ніколи не буває тотожним йому, тому що у кожної людини є своє ставлення до реальності оточуючого її світу.

Крім того, людина, на підставі свого життєвого досвіду і досвіду інших людей, створює передбачувані образи реальності, які дуже часто далекі від дійсності. І ще більше відрізняються від реальності саме ті, які побудовані під впливом емоційних станів.

Насамперед, звернемося до основ, які презентують означені нами вище концепції в науці.

Об'єктивно вважаємо, що немає потреби говорити про важливість ідей, які розвивав К.Г. Юнг – засновник одного з напрямів глибинної психології – аналітичної. Згодом ці розробки не лише не втратили своєї актуальності, а й набули нового значення. Розглянемо ключові аспекти цього наукового напрямку.

Відомо, що становлення теорії архетипів Карла Юнга пройшло три етапи, а саме: у 1912 році було виокремлено первозданні/споконвічні образи, подібні до загальноісторичних культурних мотивів, представлені протягом історії, основними властивостями яких є сила, глибина й автономність. Практично первозданні/споконвічні образи стали емпіричним матеріалом для побудови теорії колективного несвідомого; у 1917 році було описано домінанти – провідні аспекти психіки, які притягують енергію і впливають на діяльність особистості; безпосередньо термін «архетип» був застосований лише у 1919 році. Пропонуючи цей термін, К. Юнг хотів уникнути будь-якого підтексту, щодо того, що мова йде про сутність, а не про спадкову, не уявлювану фундаментальну структуру [7].

Відповідно, саме «архетипна» матриця, що апріорі формує діяльність фантазії і творчого мислення, пояснює існування повторюваних мотивів у міфах, казках різних народів, «довічних» образах світової літератури і мистецтва.

Згідно з К. Юнгом, архетип є символічною формулою, яка починає функціонувати усюди там, де або ще не існує свідомих понять, або ж там, де такі згідно з внутрішніми або зовнішніми підставами взагалі неможливі [21].

Архетипи – не уявлювані самі по собі, вони спливають у свідомості як наслідок самих себе, в якості архетипних образів та ідей. Це колективні універсальні патерни (моделі) або мотиви, що виникають з колективного несвідомого, і є головним змістом релігій, міфологій, легенд і казок. У індивіда архетипи з'являються у сновидіннях і мареннях [18, с. 451].

Архетипний образ має психологічну природу фантастичних уявлень і ніколи не має нібито реальних властивостей, які притаманні галюцинаціям, тобто ніколи не стає на місце дійсності і завжди відрізняється в якості «внутрішнього образу» від чуттєвої дійсності.

Для ширшого розуміння архетипу варто описати найважливіші критерії його визначення:

- архетип є архаїчним феноменом, тому повинен мати прояви у міфах, фольклорі і т. п.;
- архетип є структурою колективного несвідомого, повинен проявлятися в усіх народів і в усі епохи (різною мірою);
- архетип повинен сприйматися досвідомо (а не внаслідок розвитку);
- архетип відображений у свідомому, повинен мати концепт та символ (припустимо, не один);
- архетип є цілісною, амбівалентною структурою та має позитивний і негативний аспекти. Однобічний образ (лише позитивний, або тільки негативний) не може бути архетипом;

- архетип повинен мати стійкість, тобто чинити опір спробам спотворити його структуру;
- архетип повинен мати достатню кількість власних елементів, які не належать іншим відомим архетипам;
- архетип повинен мати риси, що пов'язують його з життям як процесом чи елементами такого, бо не буває «відірваних від життя» архетипів;
- архетип становить небезпеку самоототожнення з ним, на шкоду самості;
- архетип як структура, відповідна самості, повинен мати об'єднуючу силу для деякої кількості індивідів, яким притаманний сталий та цілісний світогляд;
- архетип значно впливає на емоції людини, за сприятливих умов, здатний породжувати думки й імпульси;
- архетип – самостійна царина психіки;
- в архетипах закладено специфічну власну енергетику [22].

Архетип (з давньогрецької *Ἀρχέτυπον* – праобраз, прототип), згідно з вченням аналітичної психології, заснованої Карлом Юнгом, – це універсальні початкові вроджені психічні структури, що складають зміст колективного несвідомого, які розпізнаються у нашому досвіді і з'являються, зазвичай, в образах і мотивах сновидінь. Такі ж структури є основою загальнолюдської символіки міфів, чарівних казок. Теоретично є можливим будь-яка кількість архетипів. Тобто, архетипи – типові думки, уявлення, образи, що виникають у суб'єкта під впливом успадкованого колективного підсвідомого. Архетип – завжди колективне явище, яке притаманне цілим народам або епохам.

Фактично архетип – клас психічних квінтесенцій/змістів. Специфіка цих квінтесенцій/змістів полягає в їхній приналежності до типу/виду, який несе в собі властивості всього людства як певного цілого. Ці типи, або «архаїчні залишки», К.Г. Юнг і назвав архетипами, використовуючи при цьому вислів Блаженного Августина [7].

Отже, К.Г. Юнг сформулював гіпотезу про те, що колективне несвідоме складається з потужних первинних психічних образів, так званих, архетипів (буквально, «первинних моделей»). Архетипи – вроджені ідеї чи спогади, які певною мірою сприяють сприйманню, спонукають до переживань та реагувань на події. Насправді, це не спогади або образи як такі, а насамперед, саме сприятливі фактори, під впливом яких люди реалізують у своїй поведінці універсальні моделі сприймання, мислення і дії у відповідь на який-небудь об'єкт чи подію. Вродженою тут є саме тенденція реагувати емоційно, когнітивно і поведінково на конкретні ситуації.

Юнг вважав, що кожен архетип пов'язаний з тенденцією виражати певного типу почуття чи думки як ставлення до відповідного об'єкта або ситуації. Наприклад, у сприйнятті дитиною своєї матері присутні аспекти її актуальних характеристик, притаманних неусвідомленим уявленням про такі архетипні материнські атрибути, як виховання, родючість і залежність.

Далі, К.Г. Юнг припускав, що архетипні образи та ідеї переважно відображаються у сновидіннях, а також нерідко трапляються в культурі у вигляді символів, що використовуються у живописі, літературі, релігії. Особливо він підкреслював, що символи, характерні для різних культур, часто виявляють разючу подібність, тому що вони належать до загальних для всього людства архетипів. Наприклад, у багатьох культурах йому траплялися зображення «мандал», які є символічними втіленнями єдності і цілісності «Я». Як уже зазначалося, кількість архетипів у колективному несвідомому може бути необмеженою, водночас особлива увага приділяється вченими саме персоні, аніме й анімусу, тіні та самоті [18; 19; 20; 21].

Ми обговорили ключові аспекти теорії архетипів К.Г. Юнга, тепер настав час звернутися до дослідження, спрямованого на вивчення психологічних закономірностей творчого сприймання.

Вже друге століття питання щодо характеру та основ художнього сприймання як пізнавального процесу, породжує інтерес у науковців. Хоча

найперші розробки щодо природи сприймання виникли ще за часів античності. Таким чином, усталений інтерес до проблеми художнього сприймання у психології виникає наприкінці XIX ст. й залишається до наших днів.

Згадаємо ключові орієнтири розуміння цієї проблеми. У другій половині XIX ст. знання про сприймання стали однією з вагомих складових системи психологічного досвіду. Існуючі ранні теорії сприймання відповідали положенням традиційної асоціативної психології, втім, де в чому залишаються актуальними і до сьогодні. Так, В. Джеймс зазначав: «Найголовнішими фізіологічними умовами сприймання слугують утворені у мозку шляхи асоціацій, що йдуть від зовнішніх чуттєвих вражень» [6, с. 215]. Протилежне асоціонізму трактування сприймання з'явилося завдяки розвитку І. М. Сеченовим (1867) рефлекторної концепції психіки, а також праць представників гештальтпсихології, які представили обумовленість найважливіших феноменів сприймання незмінними відношеннями між компонентами перцептивного образу.

Праці І. М. Сеченова (1866, 1867) сприяли створенню теоретичних моделей рефлекторної будови сприймання, в яких важливого значення набувають еферентні процеси, що адаптують роботу перцептивної системи до характеристик об'єкта [8; 10]. Сучасні дослідження доводять, що початкові форми сприймання визначаються особливостями постійних сполучень стимулів. Однак розвинені процеси сприймання знаходяться під контролем цілей, що стоять перед суб'єктом. Іntenційний характер цих процесів дає можливість розглядати їх в якості перцептивних дій. «Закон перцепції», сформульований М. М. Ланге (1893), будується на концепції стадіальності (фазовості) процесу сприймання, яка передбачає зміну фаз сприйняття від найзагальнішого характеру до найконкретнішого, диференційованого, детального. За Ланге, будь-яке відчуття починається з

«простого поштовху» в свідомості («щось трапилось»), потім усвідомлюється рід подразника (колір, звук, поверхня), форма предмету, місце у просторі. Ланге вбачав у цьому основу всіх найпростіших психічних процесів [9]. За Л.С. Виготським, «ми сприймаємо дійсність зі смисловими предметними зв'язками та відношеннями» [4, с. 231]. До речі, саме Л.С. Виготський довів, що маленька дитина спочатку сприймає цілісно ситуацію й лише потім може виокремити окремі елементи. Зрозуміло, що це положення дуже важливе в контексті даного дослідження, оскільки в нашому полі зору знаходиться саме молодший шкільний вік та особливості художнього сприймання в процесі образотворчої діяльності.

Аналіз літератури свідчить, що засадою сприймання є віддзеркалення предметів і явищ в цілому при їх безпосередній дії на органи чуття. Наші відчуття та сприймання здатні до взаємодії. Сприймання – це складний, рухливий, когнітивний процес, безпосередньо пов'язаний з усією пізнавальною діяльністю особистості, що свідчить про те, що воно завжди певною мірою пов'язане з іншими процесами пізнавальної діяльності – мисленням, пам'яттю, увагою. У процесі сприймання відбувається аналіз і синтез отриманих нами різноманітних вражень, тобто їхнє осмислення, інтерпретація. Аналітичні й синтетичні акти сприймання виступають як єдиний процес [12; 13]. Сприймання є проявом аналітико-синтетичної роботи мозку. Сприймання є активним процесом. Воно виникає в діяльності людини, нею підтримується, в ній розвивається [16].

Отже, сприймання – це відображення реального світу, в результаті чого виникають перцептивні образи. Воно відрізняється від уяви (фантазії) тим, що відтворює в свідомості людини образи реальності, віддзеркалює зовнішній світ.

Відмінність перцептивних образів від інших образних явищ полягає в тому, що перцептивний образ є образом об'єкту, актуально впливаючого на суб'єкта крізь його органи відчуттів. Це завжди образ присутнього об'єкта. Процес формування саме таких образів ми і називаємо сприйманням. ...Образ – це кінцевий результат процесу сприймання» [11].

Р. Арнхейм вважав, що сприймання не є механічним реєструванням сенсорних елементів, а є дійсно творчою здібністю миттєво схоплювати дійсність, здібністю образною, проникливою, винахідливою та прекрасною. Будь-яке сприймання є також і мисленням, будь-яке розмірковування є в той же час інтуїцією, будь-яке спостереження – також і творчість. Вчений стверджував, що на обох рівнях – перцептивному та інтелектуальному – діють одні й ті ж механізми. «...Відповідно, сучасна психологія дозволяє нам визнавати процес бачення творчою діяльністю людського розуму. На сенсорному рівні сприймання досягає того, що розуму відомо під назвою «розуміння»» [1].

Важливим положенням наших міркувань є поняття про «творче сприймання», яке В.О. Моляко характеризує як процес (та його результат) конструювання суб'єктивно нового образу, який у більшій чи меншій ступені перетворює, змінює предмети та явища об'єктивної реальності, де перцептивний творчий образ представляє собою оригінальну сукупність нових фіксацій, відбитків, що є в наявності у даного суб'єкта, раніше сформованих образів та їх фрагментів. А поняття «сприймання» вчений визначає як цілісний когнітивний процес, в якому фіксується, оцінюється й інтерпретується об'єктивна реальність у різних її модифікаціях, результатом чого є побудова (конструювання) конкретного перцептивного образу, тобто мова не йде про «чисте» сприймання, а про сприймання як домінуючу функцію, яка невідривно пов'язана з іншими психічними функціями (пам'ять, мислення – в першу чергу, не кажучи вже про сенсорні, увагу, що певною мірою передують сприйманню). Важливо

підкреслити, що сприймання будь-якого предмета (об'єкта, явища, іншої людини та т. ін.) – буде творчим, оскільки базуємо свою теорію творчості на плинності як об'єктивної інформації, яку ми сприймаємо, так само й на плинності наших психічних процесів [14; 15].

Спільним між процесами мислення та сприймання є можливість трансформації образу, що в кінцевому результаті сприяє знаходженню вдалого рішення. З цього можна зробити висновок, що сприймання – не пасивне копіювання миттєвої дії, а творчий процес пізнання. Трансформація сприймання зорових образів розгортається нами від виникнення «праобразу» до становлення так званого «образу-розв'язку» (остаточного образу сприймання). Згідно з концепцією В.О. Моляко, процес конструювання (проектування, побудови) нового образу, нового смислового утворення перебігає за схемою: ПРАОБРАЗ - ПРООБРАЗ - ОБРАЗ-ОРИЄНТИР - ВЕДУЧИЙ ОБРАЗ - ОБРАЗ-ПРОЕКТ - ОБРАЗ-РІШЕННЯ.

Відповідно, у процесі творчої діяльності, розв'язуванні нової задачі, сприйманні роль образу досить суттєва, але згідно з нашим баченням, основну регулюючу роль при цьому виконують розумові стратегії (аналогізування, комбінування, реконструювання), які представляють собою складні системні утворення психіки. Мисленнева стратегія виступає як критерій, і як сутність процесуального змісту творчого мислення. Звертаємо увагу на те, що провідна роль відведена конструюванню перцептивного образу. При цьому, у будь-якому випадку, формування творчого перцептивного образу-конструкції відіграватиме роль організуючого й регулюючого процес проекту. Ці положення дуже важливі, оскільки застосування елементів творчого тренінгу КАРУС фактично вирішує проблему регуляції сприймання, враховуючи наявність дефіциту та надлишку інформації, про який ми згадували вище.

Отже, сприймання предметів і явищ матеріального світу, їх різноманітних властивостей і відносин займає одне з центральних місць у психічній діяльності людини. Сприймання є підґрунтям орієнтування людини у навколишній дійсності та загалом. Отже, дозволяє організувати діяльність, поведінку зважаючи на об'єктивні властивості та відносини об'єктів. Вивчення проблем сприймання належить до числа найважливіших у сучасній психології, дослідження яких має досить суттєве теоретичне та практичне значення, оскільки в кожному сенсорному акті виявляється генетичний зв'язок фізичного (предметного) та ідеального (загального), а природне, чуттєве відображення дійсності є основою для формування розумових процесів, ставить перед психологією сприймання нові проблеми.

Сприймання завжди предметне/образне, воно завжди продукує сприйманий (перцептивний) об'єкт у реальний простір.

Підсумовуючи вищезазначене, ми припускаємо, що орієнтуюче підґрунтя сприймання складає «праобраз» як комплексне психічне утворення, що включає біологічно закладені патерни, фізіологічний стан особистості, наявні знання та вміння, інтуїтивні прояви тощо. Припускаємо, що це і є саме те, що К.Г. Юнг визначав як архетипи, водночас, підтримуємо думку В.О. Моляко, що загалом праобраз – це масштабніше й об'ємніше утворення, ніж його прийнято розуміти у психології.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні процесів зовнішнього опосередкування діяльності, а саме процесів екстеріоризації щодо проблеми вивчення психологічних закономірностей творчого сприймання реальності, в межах культурно-історичної теорії розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие / Р. Арнхейм; пер. с англ. – М.: «Архитектура-С», 2007. – 392 с.
2. Бехтель Э.Е., Бехтель А.Э. Контекстуальное опознание / Э.Е. Бехтель, А.Э. Бехтель. – СПб.: «Питер», 2005. – 336 с. с ил.
3. Выготский Л.С. Лекции по педологии / Л.С. Выготский. – Ижевск, 1966. – 231 с.
4. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. – М.: «Лабиринт», 1997. – 416 с.
5. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: «Смысл»; «Эксмо», 2003. – 1136 с.
6. Джеймс У. Психология / У. Джеймс : под ред. Л.А. Петровской. – М.: «Педагогика», 1991. – 368 с.
7. Зеленский В. В. Аналитическая психология: Словарь / В. В. Зеленский. – СПб. : «Б.С.К.», 1996. – 326 с.
8. Запорожец А. В. Избранные психологические труды в 2 т.: Развитие восприятия и деятельность / А. В. Запорожец. – М., 1986. – Т. I. С. 112-153.
9. Ланге Н. Н. Закон перцепции, теория волевого внимания: Психол. исслед. / Предисл. авт. – Одесса: Тип. Штаба Одес. воен. окр., 1893. – LVIII, 296 с.
10. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – [4-е изд.]. – М. : Издательство Московского университета, 1981. – 584 с.
11. Любимов В.В. Психология восприятия: [учебник] / В.В. Любимов. – М.: «Эксмо», «ЧеРо», «МПСИ», 2007. – 472 с.
12. Медведева Н.В. Психологічні особливості сприймання молодшими школярами нової візуальної інформації / Н.В. Медведева // Психологічне дослідження творчих перцептивних процесів на різних

вікових рівнях: монографія / за ред. В.О. Моляко. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2012. – С. 132-153.

13. Медведева Н.В. Проблема творчого художнього сприймання / Н.В. Медведева // Актуальні проблеми психології : Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. В.О. Моляко. – Ж.: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2007. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. I. – С. 68-77.

14. Моляко В.О. Концепція творчого сприймання / В.О. Моляко // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць / за ред. В.О. Моляко. – Ж.: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2008. – Т. 12. – Вип. 5. – Ч. I. – С. 7-14.

15. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості / В.О. Моляко // Наукові записки ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: «Нора-прінт», 2002. – Вип. 22. – С. 228-239.

16. Психологія: посібна книга для студентів педагогічних вищих шкіл / за ред. проф. Костюка Г.С. – К. : «радянська школа», 1941. – 576 с.

17. Сеченов И. М. Элементы мысли / И. М. Сеченов. – СПб. : Питер, 2001. – 416с. : ил. – (Серия «Психология-классика»).

18. Человек и его символы / [К.Г. Юнг, М.-Л. ф. Франц, Дж. Хендерсен, И. Якоби, А. Яффе]; под. ред. К.Г. Юнг). – [пер. В.А. Зеленский]. – СПб.: «Б.С.К.», 1996. – 456 с.

19. Юнг К.Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / К.Г. Юнг / Пер. с нем. В. М. Бакусева, А. В. Кричевского. История психологической мысли в памятниках. – М.: «Канон», 1994. – 320 с.

20. Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуализации / К. Г. Юнг ; [пер. Т. А. Ребеко]. – М.: «Наука», 1996. – 269 с. (Памятники психологической мысли).

21. Юнг К.Г. Архетипы и символ / К.Г. Юнг. – М.: «Ренессанс», 1991. – 254 с.

22. <http://ru.wikipedia.org>